

ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА ЛАТИНСКАТА ХРИСТИЯНСКА ЛИТЕРАТУРА (II – XI в.) В БЪЛГАРИЯ

*Росен Миланов**

STUDIES ON LATIN CHRISTIAN LITERATURE (II–XI cc.) IN BULGARIA

Rosen Milanov

Abstract: Latin Christian literature of the first thousand years is a wide area for scientific studies. In this article a periodization of Latin Christian literature (II–XI cc.) is made. A search has been carried out for the authors, firstly, who are an object of Bulgarian scientific articles and monographs; in the second place, topics of these studies have been found. A conclusion about the contemporary state of the studies on Latin Christian literature in Bulgaria has been also taken. Finally, the perspectives for the future Bulgarian studies on Latin Christian literature in Bulgaria have been drawn.

Keywords: Christianity, Latin literature, Christian literature, literature studies

Едно недооценявано и дори пренебрегвано поле на заниманията в областта на класическата филология в България са християнските съчинения. Това не се отнася само за периода от 1944 до 1989 г., а и за времето преди него, както, за съжаление, и за последните тридесетина години.

В една относително малка по територия и по численост на населението и съответно на читателска аудитория страна като нашата бяха направени много и качествени преводи на антична литература и в частност от латински език. Става въпрос не само за големите книги на римския свят, като художествената литература от класическата епоха на латинския език: произведенията на Вергилий, Хораций, Овидий. „Античната библиотека“ на български език беше попълнена и с философски трактати – на Цицерон, на Сенека. Римската историческа литература също получи подобаващо място в преводи от оригиналния латински език на съчинения на Тит Ливий, Светоний, Плиний Млади. Освен до емблематичните произведения на римската литература, българският читател получи възможността да се докосне и до по-малкоизвестни автори с техните произведения, като Авъл Гелий, Апулей и др.

На фона на засилените занимания с класическа римска литература още по-ярко се откроява недостатъчността и дори оскъдността на преводната латинска християнска литература от Късната античност и Ранното средновековие. Изследванията върху този тип литература също са минимални по обем.

* Доц. д-р Росен Стоянчев Миланов – ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, катедра „Класически и източни езици и култури“, e-mail: r.milanov@ts.uni-vt.bg

В настоящата статия вниманието ще бъде насочено към християнската литература от първото хилядолетие, понеже в една традиционно православна (поне на хартия) страна като нашата този тип литература би трябвало да бъде по-добре представена и изследвана (в сравнение с по-късната). Дали обаче е така? Какво е **състоянието на преводите и българските изследвания** на латинските християнски съчинения? Кои са **изследваните автори**? Каква е **тематиката на изследванията**? И съответно какви са **перспективите** пред заниманията с този тип литература?

1. Християнската литература на латински език (II – XI в.) и нейните преводи в България

Християнството израства в гръкоезична среда. Самият Нов завет е написан на общогръцкия език от епохата на елинизма – „койне“. Старият завет пък е преведен на този език още по-рано. Дори и на Запад в първите два века на християнската епоха за литературни цели често се използва гръцки, а не латински. И съответно християнски автори, като **Ириней Лионски** († 202), **Хиполит Римски** († ок. 235) пишат на гръцки.

Първият период от развитието на латинската християнска литература обхваща времето **от края на II в.** до промяната в положението на християнството на територията на Римската империя с Едикта на толерантността (311) и Медиоланския едикт (313). Началата на християнската литература на латински език може да се открият във времето на втората половина на II в. В последните години като първи запазен паметник на тази литература се посочват „**Делата на сцилитанските мъченици**“ (*Acta martyrum Scilitanorum*). Освен мъченически жития, представляващи понякога протоколите от съдебните заседания срещу християнските светци, християнската литература от II и III в. засяга апологетични теми (защита на християнската религия). Такъв тип литература са диалогът „Октавий“ на **Марк Минуций Феликс** (II – III в.) и голяма част от произведенията на **Тертулиан** († сл. 225), чието основно съчинение „Апологетик“ (*Apologeticum*), под заглавие „Апология на християнството“, българският читател получи в ръцете си в превод от оригиналния латински език много рано след 1989 г. (Тертулиан 1991). В творенията на **Киприан Картагенски** († 258), от бурното време на гонения срещу християнството, вече е налице и по-различна тематика, свързана със запазване чистотата и целостта на Християнската църква. В двуезично издание с паралелен латински текст „Единството на Църквата“ (*De ecclesiae unitate*) стигна до българския читател през 2017 г. (Киприан 2017). В края на посочения първи период на латинската християнска литература твори **Лактанций** († сл. 320), писал на разнородна тематика.

Времето след **311 и 313 г.** предоставя изключително богати възможности за християнско творчество и именно оттогава до падането на Западната Римска империя (476) е **златният век на латинската християнска литература**. Много години от този период са белязани от догматически спорове, свързани с бурната инвазия на арианството дори и на Запад. Тогава християнските автори, принуде-

ни от историческите обстоятелства, се занимават изключително с догматическа тематика. Като догматист влиза в историята на християнската литература **Хиларий Пиктавийски** († 367), донякъде и **Амброзий Медиолански** († 397), в чиито произведения присъства и аскетическо-монашеска тематика (например темата за девството). Малко по-късно **Хиероним Стридонски** († 420) вече съчетава в творчеството си и догматически, и аскетически, и екзегетически теми (тълкувания на библейските текстове).

Друг значим автор, свързан с аскетическата тематика, който получи известност у нас с превод на част от писмата си, е **Павлин Нолански** († 431) (Павлин 2006). Павлин е и един от двамата най-големи поети на западното християнство от първите векове; другият такъв поет – **Пруденций** († сл. 405), обаче остава непознат на българския читател.

През златната епоха на латинската християнска литература твори най-плодовитият автор на западното християнство – **Августин Хипонски** († 430). Той е и най-превежданият на български език, като едно от трите най-ценни съчинения на латинската литература – „Изповеди“, беше издадено в България през 1993 г. (Августин 1993), а после се появиха и събрани в томове по-малки по обем негови трактати (Августин 2001; Августин 2008); по-късно и превод на избрани негови писма до жени (Августин 2012). Същевременно обаче на бл. Августин принадлежи едно спорно учение за благодатта и свободата на волята; макар и на пръв поглед странно, на български през времето след 1989 г. бяха преведени някои от трактатите с въпросното учение: „За благодатта и свободата на волята“ (Августин 1992), „За порицанието и благодатта“ (Августин 2007).

Почти непознато остава творчеството на другия най-важен латински автор от V в. – **Йоан Касиан** († сл. 435), чието главно произведение – „Събеседвания“, също сред трите най-ценни произведения на латинската християнска литература, остава неиздадено на български език и досега. Същата неизвестност за българската читателска аудитория обвива и много галски писатели. Преди няколко години обаче поне следващото от трите най-важни съчинения на латинското християнство – „Коммониторий“ на **Винценций (Викентий) Лерински** († сл. 434), беше преведено и издадено на български (Викентий 2013).

Следващият, „сребърен“ период на латинската християнска литература започва от падането на Западната Римска империя под натиска на нашествениците (476) и завършва с края на земния живот на една знакова за западното християнство фигура – римския папа Григорий Велики († 604).

През времето на сребърния период на латинската християнска литература в една много често враждебна среда, сред господството на остготи и вестготи, някои от които ариани, творят няколко по-значими автори. От **Цезарий Арелатски** († 542) са запазени догматически произведения и много проповеди. „Утешението на философията“ на **Боеций** († ок. 524) като предмет на интерес за философските кръгове беше преведено и издадено на български език – първоначално самостоятелно (Боеций 2005), а после заедно с други трактати (Боеций 2008). Творчеството на **Касиодор** († сл. 580) – друг автор със значимо

положение в тогавашното общество, обаче остава непознато у нас. **Григорий Туронски** (593 или 594), историкът на френския народ, достигна до българския читател с едно от по-малкоизвестните си съчинения, което обаче притежава особена духовна стойност – „Животът на отците“ (Григорий 2017). Споменатият **Григорий Велики (Двоеслов)** е автор на обширна кореспонденция, както и на екзегетически, житийни, омилетични и пастирски произведения, от които на български бе издадена единствено втората книга от неговите „Диалози“ (Бенедикт 2003: 45–110), заедно с „Правилото за монаси“ на самия **Бенедикт Нурсийски** († 547) (Бенедикт 2003: 111–180)¹.

Времето от **604 г. до средата на IX в.**, когато с аргументите на Константинополския патриарх Фотий († сл. 870) започват основните спорове между Изтока и Запада, е следващият период в историята на латинската християнска литература. От **средата на IX в.** до голямото събитие на XI в. – Великата схизма от **1054 г.** – пък е последният период от историята на латинската християнска литература, който представлява по-особен интерес за православно-християнските изследователи.

След **VII в.** практически нищо голямо не е превеждано на български език. Евентуален интерес за българския читател биха могли да представляват някои жития на светци, които са същевременно важни исторически извори, като например „Животът на Анскарый“ (*Vita Anskarii*) на монаха Римберт († ок. 888). Небезинтересни са и някои произведения на ирландското монашество (предимно поезия) и английската църковна литература (напр. **Беда Достопочтени** – † 735).

2. Темите в българските изследвания на латинската християнска литература

Темата, която получава най-обширна трактовка в българските изследвания, е тази за **жените** в писмата и други произведения на латинската християнска литература. Това обаче не стои във връзка с широко прокламирания днес феминизъм, а причината за разглеждането на, така да се каже, феминистки теми трябва да се търси в пола на учените, работещи в областта на класическите езици и култура. Много от тези учени са жени. Напълно естествено е интересът на изследователките да бъде насочен именно към мястото и ролята на жените в латинската християнска литература. Втора причина за разработването на споменатата тема може да се открие в малкия брой български учени, занимаващи се с латинската християнска литература, и техния изследователски профил. Получава се така, че ако интересите на един автор са в определена област, той вече има огромен дял и в цялостната картина на изследванията (например в случая с проф. Румен Бояджиев).

По темата за мястото и ролята на жените в писмата на известни християнски автори до жени, както и във връзка с просопографията на жените от християнските съчинения на български вече е налице съответна литература,

¹ Не става ясно обаче от какъв език е преводът – вероятно не от оригиналния латински.

дори обширни монографии (Георгиева 2015а; Бояджиев 2011; Бояджиев 2020а; Бояджиев 2020б).

Въпросът за **благодатта и свободата на волята** е обект на най-големия богословски спор в първото хилядолетие на християнството на Запад. Той се явява разделителна линия между православното богословие, от една страна, и римокатолическата и протестантската доктрини, от друга, и е свързан и с други въпроси на християнския светоглед, каквито са: грехопадението на човека и неговите последици, възможността или невъзможността на човека да пожелае доброто, предзнание или предопределение.

Темата за благодатта и свободата на волята получава обширна трактовка у няколко автори от V – VI в. Това са, от една страна, Августин Хипонски и неговите поддръжници, които преувеличават ролята на благодатта и стигат до практическо отричане на възможността за свободен избор от страна на човека и признаване на безусловно предопределение. От друга страна, библейското и светоотеческо учение за благодатта и свободата на волята е изразявано от Йоан Касиан и други южногалски автори от V в.

Августин Хипонски е изследван в най-голяма дълбочина в българската научна литература. Неговата личност и възгледите му са предмет на общи изследвания (Каприев 1996), а така също и на специализирани монографии и статии (Георгиева 2015б, Чиликов 2006б).

Първи по време сред противниците на крайностите на Августин е Йоан Касиан. На български език той до този момент не е превеждан от оригиналния латински език. Въпреки това неговото учение за взаимодействието между благодатта и свободата на волята е тема на няколко статии от страна на наши богослови и филолози (Миланов 2011б, Чиликов 2006а, Фотий 1996).

Други галски противници на крайностите в августиновото учение за благодатта и свободата на волята са Фавст Реиски и анонимният автор на едно произведение, останало в историята със заглавието *Praedestinatus* (букв. „Предопределен“). Български преводи на тези съчинения липсват, но идеите в тях вече са разглеждани от перспективата на съвременното православно богословие (Миланов 2011а, Миланов 2012). Разглеждан във филологическа и богословска перспектива е и друг от галските писатели – Викентий (Винценций) Лерински, авторът на „Коммониторий“ (Миланов 2017а).

Монашеският живот и съпътстващите го явления сами по себе си представляват огромно, почти неизчерпаемо поле за съвременния изследовател на древната християнска литература и в частност на латинската литература от Късната античност и Ранното средновековие. На български език в средата на 90-те години на миналия век се появи кратка история на западното монашество (Бояджиев 1996), последвана от изследвания с по-тясна тематика (Бояджиев 2000, Бояджиев 2011). Наред с преводната литература за западното монашество, тези изследвания запълниха една съществена празнина в българското научно пространство. По-късно вече и други автори се включиха в изследването на света на западното монашество и неговата литература – например от остров

Лерин (Миланов 2009) или от земите на днешна Франция и Швейцария (Миланов 2017б).

В по-широк план **животът на християнина и неговият път на духовна борба и усъвършенстване** е главната тема в латинската християнска литература. Това е т.нар. **аскеза** в първоначалното значение на тази дума не като отстраняване от човешкото общество, а като „духовен подвиг“. Темите на християнската аскеза могат да бъдат различни. Тук влиза и самото отношение към литературата. Много от християнските автори разсъждават за светските думи и литература и висшия християнски смисъл на думите и словото (вж. Миланов 2018б). Друга обширна тема в съчиненията на християнската литература на Запад е земният свят и живот и съответно какво трябва да бъде отношението на християните към Римската империя, която е родина на повечето от древните християнски автори, писали на латински (вж. Миланов 2018а). Трактовата на такива теми в латинската християнска литература вече започва да бъде обект и на български научни изследвания.

3. Изследователски перспективи

Съществува връзка между българските изследвания на латинската християнска литература и преводите на такава литература на български. Дори в някаква степен преводите на християнски съчинения обикновено предшестват изследванията, а изследванията нерядко се появяват като спътници на тези преводи. Т.е. необходима предпоставка за ръст в количествено, а вероятно и в качествено отношение на изследванията на латинската християнска литература е наличието на повече преводи (и то от оригиналния език!) на такива съчинения.

На дневен ред след осигуряването на повече български преводи на латински християнски произведения идва въпросът за **посоката** на изследванията върху тези съчинения. Изследванията могат да засягат както отделни автори и конкретни техни произведения, така и по-обширни въпроси, разкрити в корпуса на християнската литература от Късната античност и Ранното средновековие. От направената ретроспекция на латинската християнска литература и от обзора на темите и разглежданите автори в българските изследвания става ясно, че на настоящия етап **не е налице цялостен труд върху този тип литература**. Съществуват няколко труда върху латинската християнска литература, които обаче имат характера на учебници или енциклопедии за живота, съчиненията и учението на църковните автори – латински и едновременно с това гръцки, сирийски и т.н. (Цоневски 1986; Чиликов 2007; Цветкова-Глазер 2016) Те нямат за задача да дадат и не дават цялостен поглед върху тематичното многообразие и идейното единство на латинската християнска литература от първото хилядолетие.

Какъв тип труд върху латинската християнска литература е особено необходим за българската класическа филология и богословие днес? В чуждоезичната наука (английска, немска и т.н.) са налице истории на латинската литература (в това число и християнска), каквито не съществуват на български

език. Но все пак по-добрият подход с оглед и на читателския, и на научния интерес и на възможните изследователски приноси, които могат да реализират български учени, е да се поеме по пътя на **разглеждане на големите и важни, основополагащи теми в латинската християнска литература.**

Значимите теми, които присъстват на страниците на цялата западна християнска литература от първото хилядолетие (предмет на интерес за православно-християнските учени), са обединени от разбирането за християнския живот като **аскеза**, което, както бе отбелязано, означава целия път на борба и подвиг на християнина. В аскетата се включват такива подтеми, като **обръщането към християнски живот, мъченичеството и изповедничеството, монашеството, отшелничеството и живота в света, личната духовна борба и отношението към другите хора и света, светостта, щастливата вечност.** По такъв начин християнският живот придобива смисъл на **път с различни етапи и цел.**

Необходима предпоставка за качествено изследване на латинската християнска литература е **интердисциплинарността** – т.е. поставяне на изследването не само на филологическа, но и на литературоведска, теологическа и историческа основа. Проследяването на развитието на значимите теми в различните периоди и географски области на християнския Запад може да бъде основата на сериозно научно изследване без аналог във филологията и богословието поне в т.нар. православни страни.

Заклучение

Християнската литература на латински език от първото хилядолетие е обширно поле за превод и изследване. В България обаче тя не е достатъчно позната, като това важи и за преводите, и за научните изследвания. През последните тридесет години, благодарение и на развитите технически възможности, се появиха някои преводи на важни съчинения, но и досега на български не е преведено едно от трите най-важни съчинения на латинската християнска литература – „Събеседвания“ на Йоан Касиан, и като цяло преводите са малко като количество.

Темите, които се засягат най-обширно в българските изследвания на латинската християнска литература от първото хилядолетие, са: **присъствието на жените** в писмата и литературното творчество на големите християнски автори; **благодатта и свободата на волята; монашеският живот; аскетата**, разбираана в по-широк план като **духовен подвиг.** Развиването на посочените теми стои във връзка, първо, с разглежданите в самата изследвана литература въпроси, а после – и с пола и интересите на нашите изследователи.

На български език обаче и до този момент липсва обширно изследване, което да предоставя цялостен поглед върху темите на латинската християнска литература от първото хилядолетие. Най-съществената задача пред българските изследователи е да бъдат открити важните теми в латинската християнска литература и да бъде проследена тяхната трактовка и идейно и литературно представяне у отделните автори, в конкретните географски региони, в

различните исторически епохи. По този начин и на български език ще може да се появи цялостна **история (по теми) на латинската християнска литература** от първото хилядолетие.

БИБЛИОГРАФИЯ

Августин 1992: Аврелий Августин, св. *За природата на доброто. За благодатта и свободата на волята*. Превод от латински. Враца: ЕТ София Ангелова. // **Avgustin 1992:** Avreliy Avgustin, sv. *Za prirodata na dobroto. Za blagodatta i svobodata na volyata*. Prevod ot latinski. Vratsa: ET Sofia Angelova.

Августин 1993: Аврелий Августин, св. *Изповеди*. Превод от латински. София: Народна култура. // **Avgustin 1993:** Avreliy Avgustin, sv. *Izpovedi*. Prevod ot latinski. Sofia: Narodna kultura.

Августин 2001: Аврелий Августин, св. *Малки трактати*. Превод от латински. София: ЛИК. // **Avgustin 2001:** Avreliy Avgustin, sv. *Malki traktati*. Prevod ot latinski. Sofia: LK.

Августин 2007: Аврелий Августин, св. *За порицанието и благодатта*. Превод от латински. София: Католическа Апостолическа екзархия. // **Avgustin 2007:** Avreliy Avgustin, sv. *Za poritsanieto i blagodatta*. Prevod ot latinski. Sofia: Katolicheska Apostolicheska ekzarhiya.

Августин 2008: Аврелий Августин, св. *Избрани произведения*. Превод от латински. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. // **Avgustin 2008:** Avreliy Avgustin, sv. *Izbrani proizvedeniya*. Prevod ot latinski. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.

Августин 2012: Аврелий Августин, св. *Избрани писма до жени*. Превод от латински. София: Изток–Запад. // **Avgustin 2012:** Avreliy Avgustin, sv. *Izbrani pisma do zheni*. Prevod ot latinski. Sofia: Iztok–Zapad.

Бенедикт 2003: *Свети Бенедикт Нурсийски – пример за праведен живот, подвиг и святост*. София: Яр. // **Benedikt 2003:** Sveti Benedikt Nursiyski – primer za praveden zivot, podvig i svyatost. Sofia: Yar.

Боеций 2005: Боеций. *Утешението на философията*. Превод от латински. София: Изток–Запад. // **Boetsiy 2005:** Boetsiy. *Uteshenieto na filosofiata*. Prevod ot latinski. Sofia: Iztok–Zapad.

Боеций 2008: Боеций, Аниций Манлий Северин. *Теологическите трактати и „За утешението на философията“*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. // **Boetsiy 2008:** Boetsiy, Anitsiy Manliy Severin. *Teologicheskite traktati i „Za uteshenieto na filosofiata“*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.

Бояджиев 1996: Бояджиев, Румен. *Ранно западноевропейско монашество*. София: Veritas et Pneuma Publishers Ltd. // **Boyadzhiev 1996:** Boyadzhiev, Rumen. *Ranno zapadnoevropeysko monashestvo*. Sofia: Veritas et Pneuma Publishers Ltd.

Бояджиев 2000: Бояджиев, Румен. *Островното монашество на Лерин и рецепцията на източните монашески идеали в християнска Галия през V в.* // *Годишник на Софийския университет – Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*, 90 (9), 453–480. // **Boyadzhiev 2000:** Boyadzhiev, Rumen. *Ostrovnoto monashestvo na Lerin i retseptsiyata na iztochnite monasheski ideali v hristiyanska Galiya prez V v.* // *Godishnik na Sofiyskiya universitet – Tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvaniya „Ivan Duychev“*, 90 (9), 453–480.

Бояджиев 2011: Бояджиев, Румен. *Късноантичното женско монашество в Рим и духовните му покровители на Апенините и в Източното Средиземноморие (381–431); Prosopographia feminarum Christianarum (saec. IV–VI). Pars I.* София: Ах-Ба-Ка. // **Boyadzhiev 2011:** Boyadzhiev, Rumen. *Kasnoantichnoto zhensko monashestvo v Rim i duhovnite mu pokroviteli na Apeninite i v Iztochnoto Sredizemnomorie (381–431); Prosopographia feminarum Christianarum (saec. IV–VI). Pars I.* Sofia: Ah-Ba-Ka.

Бояджиев 2020а: Бояджиев, Румен. *Св. Йероним и св. Августин – знакови фигури в късноантичната латинска църковна история. Просопографски портрети и писма до /и за/ жени.* София: Парадигма. // **Boyadzhiev 2020a:** Boyadzhiev, Rumen. *Sv. Yeronim i sv. Avgustin – znakovi figuri v kasnoantichnata latinska tsarkovna istoriya. Prosopografski portreti i pisma do /i za/ zheni.* Sofia: Paradigma.

Бояджиев 2020б: Бояджиев, Румен. *От зaleza на Късната античност към „подстъпите“ на Средновековието: висши духовници и кореспонденцията им с християнки през V–VI в.* София: Парадигма. // **Boyadzhiev 2020b:** Boyadzhiev, Rumen. *Ot zaleza na Kasnata antichnost kam „podstapite“ na Srednekovieto: visshi duhovnitsi i korespondentsiyata im s hristiyanki prez V–VI v.* Sofia: Paradigma.

Викентий 2013: Викентий Лерински, св. *Паметна книга.* Превод от латински. София: Храм „Св. Димитър Солунски Чудотворец“. // **Vikentiy 2013:** Vikentiy Lerinski, sv. *Pametna kniga.* Prevod ot latinski. Sofia: Hram „Sv. Dimitar Solunski Chudotvoretz“.

Георгиева 2015а: Георгиева, Силвия. *Дъще, господарке, съробиньо, сестро! Женската идентичност в писмата на Блажени Йероним.* Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“. // **Georgieva 2015a:** Georgieva, Silviya. *Dashte, gospodarke, sarobinyo, sestro! Zhenskata identichnost v pismata na Blazheni Yeronim.* Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“.

Георгиева 2015б: Георгиева, Силвия. *Животът във вечността: йерархия на ценностите и жанрови особености в писмата на свети Августин до жени.* Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“. // **Georgieva 2015b:** Georgieva, Silviya. *Zhivotat vav vechnostta: yerarhiya na tsennostite i zhanrovi osobenosti v pismata na sveti Avgustin do zheni.* Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“.

Григорий 2017: Григорий Туронски, св. *Животът на отците.* Превод от латински. София: Лествица. // **Grigoriy 2017:** Grigoriy Turonski, sv. *Zhivotat na ottsite.* Prevod ot latinski. Sofia: Lestvitsa.

Каприев 1996: Каприев, Георги. *Августин.* София. // **Kapriev 1996:** Kapriev, Georgi. *Avgustin.* Sofia.

Киприан 2017: Киприан Картагенски, св. *Единството на Църквата.* Превод от латински. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. // **Kiprian 2017:** Kiprian Kartagenski, sv. *Edinstvoto na Tsarkvata.* Prevod ot latinski. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.

Миланов 2009: Миланов, Росен. *Отричането от света у отците от остров Лерин през V–VI в.* // *Богословска мисъл*, 2–4. // **Milanov 2009:** Milanov, Rosen. *Otrichaneto ot sveta u ottsite ot ostrov Lerin prez V–VI v.* // *Bogoslovska misal*, 2–4.

Миланов 2011а: Миланов, Росен. *Благодат и свобода на волята у св. Фавст Рейски.* // *Философия*, 3, 37–45. // **Milanov 2011a:** Milanov, Rosen. *Blagodat i svoboda na volyata u sv. Favst Reiski.* // *Filosofia*, 3, 37–45

Миланов 2011б: Миланов, Росен. *Благодат и свобода на волята в „Събеседване XIII“ на св. Йоан Касиан.* // *Философски алтернативи*, 5, 92–104. // **Milanov 2011b:**

Milanov, Rosen. Blagodat i svoboda na volyata v „Sabesdvane XIII“ na sv. Yoan Kasian. // *Filosofski alternativni*, 5, 92–104.

Миланов 2012: Миланов, Росен. Благодат и свобода на волята в „Praedestinitus“. // В: *Философия*, 1, 79–89. // **Milanov 2012:** Milanov, Rosen. Blagodat i svoboda na volyata v „Praedestinitus“. // В: *FiloSofia*, 1, 79–89.

Миланов 2016: Миланов, Росен. Литературният образ на св. Никита Ремезиански (според Поема XVII на св. Павлин Нолански). // *Societas classica* VIII – доклади от Международна научна конференция „Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока“ (Велико Търново, 25–26 април 2014 г.) (електронно издание). Велико Търново, 153–167. // **Milanov 2016:** Milanov, Rosen. Literaturniyat obraz na sv. Nikita Remezianski (spored Poema XVII na sv. Pavlin Nolanski). // *Societas classica* VIII – dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsiya „Kulturi i religii na Balkanite, v Sredizemnomoriето i Iztoka“ (Veliko Tarnovo, 25–26 april 2014 g.) (elektronno izdanie). Veliko Tarnovo, 153–167.

Миланов 2017а: Литература и богословие в „Commonitorium“ на св. Винценций Лерински. // *Societas classica* IX – доклади от Международна научна конференция „Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока“ (Велико Търново, 13–14 ноември 2015 г.). Велико Търново, 76–91. // **Milanov 2017а:** Literatura i bogoslovie v „Commonitorium“ na sv. Vintsentsiy Lerinski. // *Societas classica* IX – dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsiya „Kulturi i religii na Balkanite, v Sredizemnomoriето i Iztoka“ (Veliko Tarnovo, 13–14 noemvri 2015 g.). Veliko Tarnovo, 76–91.

Миланов 2017б: Светът на чудесата в „Животът на отците“ от св. Григорий Туронски. // *Studia philologica Universitatis Velikotarnovensis*, 36, 257–266. // **Milanov 2017б:** Svetat na chudesata v „Zhivotat na ottsite“ ot sv. Grigoriy Turonski. // *Studia philologica Universitatis Velikotarnovensis*, 36, 257–266.

Миланов 2018а: „Родини“ и „родина“ в латинската християнска литература на IV – V в. // *Проглас*, 1, 7–15. // **Milanov 2018а:** „Rodini“ i „rodina“ v latinskata hristiyanska literatura na IV–V v. // *Proglas*, 1, 7–15.

Миланов 2018б: „Думи“ и „слово“ в латинската християнска литература на IV – V в. // *Проглас*, 2, 170–179. // **Milanov 2018б:** „Dumi“ i „slovo“ v latinskata hristiyanska literatura na IV – V v. // *Proglas*, 2, 170–179.

Павлин 2006: Павлин Ноленски, св. *Аскетически писма*. Превод от латински. Скрино: Руенски манастир „Св. Йоан Рилски“. // **Pavlin 2006:** Pavlin Nolenski, sv. *Asketicheski pisma*. Prevod ot latinski. Skrinno: Ruenski manastir „Sv. Yoan Rilski“.

Тертулиан 1991: Тертулиан, Квинт Септимий Флоренс. *Апология на християнството*. Превод от латински. София: Критика и хуманизъм. // **Tertulian 1991:** Tertulian, Kvint Septimiy Florens. *Apologiya na hristiyanstvoto*. Prevod ot latinski. Sofia: Kritika i humanizam.

Фотий 1996: Фотий (Сиромархов), еп. Учението на св. Йоан Касиан за благодатта и свободата на волята. // *Православно слово*, 1, 12–20. // **Fotiy 1996:** Fotiy (Siromahov), ep. Uchenieto na sv. Yoan Kasian za blagodatта i svobodata na volyata. // *Pravoslavno slovo*, 1, 12–20.

Цветкова-Глазер 2016: Цветкова-Глазер, Анна. *Патрология. Раннохристиянски автори и произведения*. София: Фондация „Комунитас“. // **Tsvetkova-Glazer 2016:** Tsvetkova-Glazer, Anna. *Patrologiya. Rannohristiyanski avtori i proizvedeniya*. Sofia: Fondatsiya „Komunitas“.

Цоневски 1986: Цоневски, Илия. *Патрология*. София: Синодално издателство. // **Tsonevski 1986:** Tsonevski, Iliya. *Patrologiya*. Sofia: Sinodalno izdatelstvo.

Чиликов 2006а: Чиликов, Стоян. Св. Йоан Касиан и православното учение за благодатта. // *Духовна култура*, 5–12, 56–63. // **Chilikov 2006a:** Chilikov, Stoyan. Sv. Yoan Kasian i pravoslavното uchenie za blagodatta. // *Duhovna kultura*, 5–12, 56–63.

Чиликов 2006б: Чиликов, Стоян. Още за бл. Августин и неговите „Изповеди“. // *Богословска мисъл*, 1–4, 102–111. // **Chilikov 2006b:** Chilikov, Stoyan. Oshte za bl. Avgustin i negovite „Izповеди“. // *Bogoslovсka misal*, 1–4, 102–111.

Чиликов 2007: Чиликов, Стоян. Въведение в богословието на отците. Пловдив: ИМН. // **Chilikov 2007:** Chilikov, Stoyan. *Vavedenie v bogosloviето na ottsite*. Plovdiv: IMN.